

'ती आणि मी'

आ

मंचे साहित्यिक मित्र रा. भवरलाल जैन यांनी लिहिलेले प्रस्तुत आत्मचरित्र अनेक पाठकांच्या वरून अनुभवता येईल, इतके ते विचारगर्भ आहे. तथापि, त्याचे मध्यवर्ती आशयसूत्र सर्वांच्या काळजाला भिडणारे ठरेल. ते म्हणजे आपल्या प्रिय सहचारिणी कांताबाई यांच्या वियोगाचा आघात त्यांनी कसा सोसला ?

त्यांनी कांताबाईंच्या पहिल्या भेटीपासून घडत गेलेला काळ पुन्हा जणू जणू त्याला जिवंतपणे अपल्यासमोर उभे केले. स्वतः रा. भवरलाल चार-पाच वेळा मृत्यूच्या भेटीला निघडोवणे जाऊन आले आहेत. मृत्यू हे एक भीतिदायक, थंडगार करणारे सत्य आहे. या विधिघटनेसमोर माणूस दुःखाने दुर्भागून जातो. विस्तीची छाया पसरते. या दुःखाला उतर सापडत नाही. माणसाच्या या असहायतेमुळे धर्म निर्माण झाले, असे मानले जाते. याच एका दुःखाला सांत्वना नसते, यामुळे गेलेल्या माणसाची भरपाई होत नाही. जैन आणि बौद्ध हे निरीश्वरवादी धर्म. इतर धर्मपिष्ठा जीवनमरणाचा संबंध त्यातल्या त्यात विवेकाने लावतात. बहुधा या प्रभावामुळे रा. भवरलाल यांनी धार्मिक अंधश्रद्धांचा कुठेही आसरा न घेता आपले दुःख पेललेले दिसते. कविकुलगुरू मिर्जा शांतिबने म्हटल्याप्रमाणे कुठलाही धर्म म्हणजे माणसाने असहायतेपोटी निर्माण केलेले बनावट आसरे असतात :

देव-ओ-ह्रम आडना-ए-तकरने तमत्रा
वामदंगि-ए-शोक तराझे हे पनाहे

अशा प्रसंगी आत्मशोध हाच आधुनिक व्यक्तीला अधिक चिरंतन आसत देणारा ठरतो. 'ती आणि मी' हा रा. भवरलाल यांचा असा प्रासांगिक आत्मशोध आहे. या त्यांच्या आत्मशोधातून आज आपल्याला संश्रमित करणारे अनेक प्रश्न ऐरणीवर आले आहेत: हिंदू (= भारतीय या अर्थी) विवाहसंस्थेचे स्वरूप, हिंदू कुटुंबसंस्थेच्या स्थैर्याचा या विवाहसंस्थेशी असलेला सेंद्रिय संबंध, हिंदू विवाह संस्था आणि स्त्रीचे स्थान, स्त्रीस्वातंत्र्य वगैरे व्यक्तिवादी मूल्ये; परंतु त्यांना लागलेला सर्वाधिक महत्त्वाचा शोध म्हणजे, भवरलाल जैन हे कोण होते, असं विचारल्यावर उत्तर आले, कांताबाईंचे ते पती होते. हिंदू विवाहसंस्थेचा हा मध्यवर्ती घटक आहे.

'स्मृतिचित्रे' (१९३४) हे लक्ष्मीबाई टिळक या साध्या गृहिणीने लिहिलेले आत्मचरित्र मराठीत सर्व थरांतल्या वाचकांनी गौरवलेला अक्षरग्रंथ आहे, हे निरनिराळ्या सर्वेक्षणांमधून सिद्ध झाले आहे. हे आत्मचरित्र म्हटले जाते; परंतु ते नकळत लक्ष्मीबाईंचे पती रेव्हरंड नारायण वामन टिळक या कवीचे चरित्रही झाले आहे. 'ती आणि मी' हे रा. भवरलाल यांचे आत्मचरित्रही असेच कांताबाईं जैन यांचे चरित्र झाले आहे. आपल्या विवाहसंस्थेचे हे आगम्य असे रूप आहे, की पती-पत्नी हे उभिरा विवाहोत्तर एकत्र येऊनही किती एकमेकांशी एकरूप होऊ शकतात. आत्मचरित्राच्या सीमा ओलांडून चरित्रात जाणाऱ्या कथनांचे रहस्य या हिंदू विवाहसंस्थेतल्या संस्कारांशी निगडित आहे. पतिव्रतांचे आदर्श आपल्या संस्कृतीत अनेक आहेत; परंतु हिंदू विवाहपद्धत एकमतीप्राप्ती पुरुषांमुळेसुद्धा भक्कम झाली आहे. हे फारसे ध्यानात घेतले जात नाही. दक्षिण अमेरिकेत अचानक गायब होणारे नवरे (वडीराशिरीळपस हीलरपवी) हा एक सामाजिक प्रश्न आहे. इंग्लंड-अमेरिकेत घटस्फोटित स्त्री-पुरुषांची संख्या निम्म्यावर जाऊ पाहते आहे. एकपालकी कुटुंबे प्रचंड संख्येने अमेरिकेत वाढत आहेत. हिंदू विवाहसंस्थेचे हे गौरवशाली स्वरूप समजले जाते, की तिच्यामुळे या अफाट देशातल्या हजारो जनसमूहांचे सामाजिक स्थैर्य शतकानुशतके अबाधित राहिले. याचा संबंध राष्ट्रीय आणि एकूण मानवी समाजाच्या मानसिक आरोग्याशी जोडला गेला पाहिजे.

युताने दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्नाबरोबरच दरडोई कौटुंबिक समाधान हाही एक प्रगतीचा पैरामीटर ठरवला पाहिजे.

रा. भवरलाल यांनी सर्व कुटुंबीयांशी विचारविनिमयाने पारंपरिक पद्धतीने जुळवलेला विवाह करण्याचे ठरवले, त्या वेळी व्यक्तिवादातून भोगवादी प्रवृत्ती नवविवाहितांना कशा अधोगतीकडे नेतात, हा त्यांनी वसाहतीकरणातून आलेल्या व्यक्तिवादाचा उत्तम प्रतिवाद केला आहे.

व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या असल्या खुळ्या कल्पना केवळ पाश्चात्य संस्कृतीच्या अध्यानुकरणातून आल्या आहेत. भारतीय संस्कृतीची काहीच जाण नसलेले, अर्धकळे येकीव घेतून पळणारे भौतिकतेच्या भूलभुलैयात गोंधळलेल्या विचारांनी चळतात-बिथरतात. दोघांच्या सहवासाला इतर प्राण्यांसारख्या प्रासंगिक 'भुकेचे' स्वरूप येते. या भुकेतून सर्वात वाईट बाब आकाराला येते, ती म्हणजे एकाकीपणा.

(पृ. २६-२७)

आधुनिक कलात आपण कोणीही अर्थातच व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या विरुद्ध असू नये; परंतु या स्वातंत्र्याची परिभाषके निश्चित नसल्याचे दुष्परिणाम आपण गेल्या दोन शतकात वसाहतीकाळात अनुभवले आहेत. आपल्या परंपरेतल्या नैसर्गिक न्यायाने उत्क्रांत होत आलेल्या कितीतरी देशी व्यवस्था परक्या संस्कृतीच्या अव्याहत दडपणाखाली मोडीस निघाल्या. अनेक सहस्रकांपासून विकसित होत आलेल्या आपल्या ग्रामसंस्था इंग्रजी वसाहतीवादाने पायाखालीच पोखरून काढल्या. सत्तेचे आदर्श असे विकेंद्रीकरण आणि मणतंत्राचा आदर्श आविष्कार असलेली आपली ग्रामव्यवस्था दिल्ली-मुंबईशी

भवरलाल जैन यांनी आपल्या पत्नीच्या जाण्यानंतर वियोगाचा आघात कसा सोसला हे मांडतांना असंख्य आठवणींना उजाळा दिला आहे. त्यांनी लिहिलेल्या 'ती आणि मी' या हृदयस्पर्शी पुस्तकाचा क्रमशः भाग उद्यापासून या जागेवर सुरु करीत आहोत. या निमित्ताने भालचंद्र नेमाडे यांनी लिहिलेली या पुस्तकाची ही प्रस्तावना.

जोडून त्यांचे सत्त्व इतके नष्ट करण्यात आले, की आता पंचायत राजच्या घोषणा करून फारसा उपयोग होत नाही. दुसरा आघात संयुक्त कुटुंबावर झाला. आपली विवाहपद्धती हा विडंबनाचा विषय झाला. यात साहित्यिकांचा मोठा वाटा आहे. आपल्या देशी आर्थिक-सामाजिक संसाधनांचे भान न ठेवता रोमॅंटिक पद्धतीचा व्यक्तिवाद बोकाळला.

रा. भवरलाल यांच्या विवाहपूर्व आणि विवाहोत्तर आलेखात हिंदू संयुक्त कुटुंबातल्या समूहमानसाची मानवतावादी बाजू फार प्रभावीपणे मांडली आहे.

आपले राष्ट्रीय महाकाव्य महाभारत हे कुरू कुटुंबावरचे समग्रलक्ष्यी भाष्य तर हिंदू संयुक्त कुटुंबाच्या नैतिकतेवरची अद्वितीय मानवी निर्मिती समजली जाते. या तेव्हापासूनच्या दोन हजार वर्षांमधून प्राचीन तसेच अखंड अशा परंपरेत कितीतरी विधायक आणि विधातक घटक काम करीत असतात. या बहुविध आणि विशिष्ट व्यक्तिमत्त्वांच्या केंद्रस्थानी तेव्हापासून कोणीतरी कांताबाईसारख्या स्त्रियाच आहेत, असे दिसते. हे कुटुंब मोडूच नये, याची चिंता या गृहिणीच वाहत असतात. ५० वर्षांच्या परिप्रेक्ष्यातून हे एखाद्या गृहिणीचे केंद्रस्थानात राहणे किती लोभस असते, हे रा. भवरलाल यांनी काव्यात्म वृत्तीने वर्णन केले आहे. आपली जोडीदारीपण गेल्याची वेदना त्यांनी संयत कथनाने, कुठेही भावनावशाटा टाळून केली आहे.

कवी जेव्हा असा आघात उपमा-उत्प्रेक्षा-रूपकांमधून सांगतात, तेव्हा विशुद्ध कवितेची शैली कसोटीला लागते. उदाहरणार्थ, जॉन डन या सतराव्या शतकातल्या इंग्रजी कवीने आपल्या बायकोच्या अबोल, स्थिर, शांत साहचर्याचे उदाहरण म्हणून भूमितीच्या पेन्सिलकपासाची उपमा वापरली. तो म्हणतो, 'हे कर्तुचाचे वर्तुळ मी काढू शकलो, याचे कारण मी फिरत असलो तरी कपासाच्या दुसऱ्या पायासारखी तु एके जागी स्थिर राहिल्यानेच ते शक्य झाले.' तुकारामानेही बायको गेल्यावर म्हटले की, ती गेली. आता विडुला, मी तुझ्या सेवेला पूर्णतः मुक्त झालो.

सर्वच पुरुषांना आपले कुटुंब स्थिर राहावे आणि आपण मात्र धडाडीने फिरते राहावे, असे आतून वाटत असते. खरे पाहता, कुटुंबसंस्थेचा पाया इतका प्रथमपासून तक्कलादू आहे, की तो केव्हाही ढासळू शकतो. हा सर्वत्र चित्तेचा विषय झाला आहे. त्यातून श्रमविभाजनेच्या आदिम काळापासूनच्या व्यवस्थेत पूर्वार्थकाळातल्या शिकार आणि साठवणीपर्यंत समान मूल्य होते. पुढे कृषिसंस्कृतीनंतर व्यापारी अर्थशास्त्रतः स्त्रियांचे कुटुंबाला स्थैर्य देण्याचे श्रम गणले गेले नाहीत. त्याला मूल्य न दिल्याने घरातल्या गृहिणींच्या श्रमाला मोलही राहिले नाही. त्याची दखल घेण्याचीही पद्धत नाहीशी झाली. वस्तुतः मुलाला जन्म देणे, याचेच मूल्य पुरुषांच्या व्यापारी कमाईपेक्षा कितीतरी पटींनी अधिक आहे. संगोपनाचेही मूल्य मानवी अर्थशास्त्रात नाही. यामुळे स्त्रीवादी विचारवंत स्त्रियांच्या घरातल्या कामाला वेठीचे काम - उधरशी श्ररली - म्हणून हिणवतात. मातृदेवता, गृहलक्ष्मी असे उदात्तीकरण करून स्त्रीचे शोषण करण्याची

ही पितृसत्ताक पुरुषप्रधान रचनीती समजली जाते. उदबचीसारखी स्वतः जडून राख झाली, घरातल्या सगळ्यांना सुगंध देत - ही प्रतिभा सर्वमान्य झाली. या सर्व

त्यागामागे कुटुंबसंस्थेचे संस्कार आहेत. सामाजिक स्थैर्यासाठी लागणारे तांबूचे ओझे स्त्रीवर्गावरच लादले गेले. ही सगळ्याच समाजातल्या कुटुंबसंस्थेची आणि पर्यायाने स्त्रीवर्गाची शोकांतिका आहे. यावर लेखकाने मौलिक भाष्य केले आहे. सर्वच पुरुषांनी रा. भवरलाल यांची मातृधर्मी संवेदनशीलता जोपासल्याशिवाय या आर्थिक असंतुलनाची भरपाई होणे शक्य नाही.

या पुस्तकात जगोजागी संयुक्त कुटुंबाला जाणाऱ्या लहान-मोठ्या तड्यांचे उल्लेख येतात. सुदैवाने या कुटुंबाला इतर बहुसंख्य कुटुंबांत कलह पेरणाऱ्या आर्थिक टंचाईचा स्पर्श नाही; परंतु या अनेक जणांच्या कुटुंबातले मानसिक संतुलन हरघडी सांभाळल्याची वास्तव उदाहरणे ठिकठिकाणी येतात. यात कांताबाईंनी उपजतबुद्धीने सांभाळून घेतलेली उभी, आडवी आणि बाजूची सर्व नाती, सर्व वयोगटांमधली माणसे, मुले, ज्येष्ठ सभासद, आसऱ्याला आलेले, परके, पाहुणे - असे अनेकविध संबंधांचे त्यांच्याभोवतीचे भावनिक जाळे पाहिल्यांनंतर हिंदू गृहिणीला कराव्या लागणाऱ्या भूमिकांची जटिल बहुविधता लक्षात येते. इतक्या पातळ्यांवर आणि बदलत्या

कोनांमध्ये कार्यरत असलेले हे व्यक्तिमत्त्व मोठ्या तितीक्षेची परंपरा चालवताना दिसते. हे निसर्गतःच घडणाऱ्या त्यागाचे धडे खोलवरच्या संस्काराशिवाय शक्य नसतात. खरेतर आपण ज्या रोजच्या व्यवहारांना क्षुद्र समजतो, ती मोठी मूल्ये आहेत - काटकसर, साधेपणा, सहनशीलता, आतिथ्य, नम्रता ही उद्याच्या जगाची मूल्ये असून, जगातल्या तथाकथित प्रगत संस्कृतींनाही शिकावी लागणार आहेत, असे वारे हल्ली सगळीकडून वाहते आहे.

वस्तुतः रा. भवरलाल जैन हे आपल्या देशातले एक आघाडीचे उद्योजक असून, जैन कुटुंबाची सांस्कृतिक कर्तव्यारीही कमी नाही. नऊ वर्षांपूर्वी त्यांनी मांडलेला सज्जनसक्तीचा विचार आपल्या लोकशाहीच्या मुळपासून विचार करायला लावणारा होता. त्यांचे व्यक्तिमत्त्वही अनेक पैलूंचे आहे. केवळ मित्र म्हणून मी त्यांची स्तुती करणे येथे टाळतो. तथापि, अशा कर्तृत्वशाली व्यक्तिमत्त्वामागे कोणती ऊर्जा क्रियाशील असते, याचे आकलन होण्यासाठी 'ती आणि मी' हे आत्मचरित्र वाचकांता उद्योगक ठरेल.

गौरवशाली राजस्थानी संस्कृती राजपूत वीरगंगा कर दगांप्रसाद आसाराम तिवारी या जडगावच्या लेखकाने स्वातंत्र्यपूर्व काळात लोकप्रिय केली होती. शिवाजीच्या काळापासून महाराष्ट्रात आर्थिक संपन्नता वाढवण्यात या मारवाडी संस्कृतीचे महाराष्ट्राला मोठे योगदान आहे. कोणत्याही समृद्ध प्राचीन परंपरेत नव्या पिढीची नवी मते सामावून घेण्याची क्षमता आणि औदार्य असतेच हे रा. भवरलाल यांनी सुरुवातीलाच वधूपरीक्षेच्या निमित्ताने आपल्या परंपरावादी कुटुंबीयांशी झालेल्या संघर्षातून आणि नंतरही वेळेवेळी व्यक्त केले आहे.

रा. भवरलाल यांनी आपले स्वतःचे असे स्मरणतंत्र विकसित केले आहे. एखाद्या कुशल साहित्यिकाच्या शैलीप्रमाणे कांताबाईंचा जीवनप्रवास निवडक प्रसंगांमधून त्यांनी रेखाटला आहे. मुलगी पाहतात भारतीय नवरदेव किती परिभाषके वापरतो, हे त्यांनी सुरुवातीला कांताबाईंशी केलेल्या चतुर संवादातून व्यक्त केले आहे. तेव्हापासून कांताबाईंची छाया निवेदनातून अधिकाधिक गडद होत जाते. त्यांच्या अंगी पत्नी, गृहिणी, संयुक्त कुटुंबातले अखंड चाललेले ताणतपाव सेल करण्याचे शाह्यापण आणि मनाचा मोठेपणा आहे. खानदेशातल्या एका लहानशा खेड्यात नेकीने जाणाऱ्या कष्टाळू मारवाडी कुटुंबाची पारंपरिक घडी विस्कटू न देता रा. भवरलाल आणि कांताबाई या नव्या पिढीच्या जोडप्याने या संपूर्ण परिवाराला यशाच्या उतुंग शिखरावर नेले - हे आपल्या एकूण देशाच्या गतिमानतेचे मानचित्र ठरेल, असे तेजस्वी उदाहरण आहे. पण या प्रगतीसाठी या दोघांनाही किती तारेवरच्या कसरती आयुष्यभर कराव्या लागल्या असतील, याचे धावते, चटकन लावणारे कथन 'ती आणि मी' मध्ये वाचकांना दिसेल.

अनेक प्रसंगांमधून हा प्रवास मांडतात रा. भवरलाल आत्मचरित्राच्या सीमा ओलांडून चरित्राच्या क्षेत्रात लीलायता जातात. रा. भवरलाल यांचा पिंड साहित्यिकाचा आहे, याचा उत्कट प्रत्यय त्यांनी योजलेल्या अशा अनेक कल्पनांमुळे येतो. उदाहरणार्थ, आपल्या सर्वच जाती-जमातींमध्ये लग्न ही खासगी बाब राहतच नाही. तो सगळ्या गणगोताचा चित्तेचा विषय बनतो. अनेक दूरचे-जवळचे आपोष्ट स्थळे पाहतात, माहिती काढतात, सर्वांची सल्लामसलत सतत चालू असते. युरोपात हा केवळ दोन व्यक्तींचा मतलब समजला जातो. आपल्याकडे वधू आणि वर दोघांच्या खटल्यांतल्या अनेकाना हा प्रायश्चित्त संबंध वाटत नाही. या वेळी लेखकाचे अत्यंत सूक्ष्म किनोदी वाक्य आहे. ती उत्तम सांस्कृतिक टिप्पणी ठरेल. ते म्हणतात, "आपल्याकडे एकदाच लग्न करतात. त्यामुळे सगळ्या गोष्टी नीटच पाहाव्या लागतात. अनेकदा लग्न करणाऱ्यांना हा प्रश्न पडत नाही."

रा. भवरलाल उद्योजक झाले नसते तर साहित्यिक झाले असते, असे स्वतःबद्दल म्हणतात, ते अर्धसत्यच म्हणावे लागेल; कारण आता ते दोन्ही आहेत. मराठीत उद्योजक साहित्यिकांची संख्या वाढावी, अशी अपेक्षा या पुस्तकाच्या निमित्ताने व्यक्त करावीशी वाटते. मराठीत लिहिणे हे मराठीवर प्रेम व्यक्त करण्याची प्राथमिक कसोटी आहे. उद्योजक म्हणून त्यांनी खानदेशासारख्या शैलीप्रधान आणि उद्योग-निरक्षर भागात व्रंती केली, शून्यातून मोठे औद्योगिक साम्राज्य उभारले. याचा इकडे हिमाचल प्रदेशातसुद्धा उल्लेख होत असतो, हे इकडे गेली दोन वर्षे मी ऐकतो आहे. या सर्व विस्तारशीलतेमध्ये कांताबाई यांचा सिंहाचा वाटा आहे. त्यांच्या समृद्ध संस्कारांमधून घडलेले त्यांचे सुपुत्र रा. अशोक, अनिल, अश्विनी आणि अतुल या चौघांचेही पाळणे या चरित्रगृहात हाललेले आहेत. जैन कुटुंब विक्तसशील, प्रयोगशील, वर्धिष्णु आणि सामाजिक बांधिलकी पाळणारे आहे. कोणालाही अभिमान वाटेल असा निर्मळ शुद्ध वारसा या कुटुंबाला लाभलेला आहे. भगवान महावीरांच्या एका प्राकृत चरित्रात दोन गोष्टी सांगल्याच आग्रह केला आहे. कुल आणि शील. भवरलाल आणि कांताबाई हे कुल आणि शील या दोन ऊर्जांचे स्रोत म्हणून पुढील पिढ्यांना प्रेरक ठरतील, असा मला विश्वास वाटतो.

- भालचंद्र नेमाडे
राष्ट्रपती निवास, सिमला
६ ऑगस्ट २००९